

Формування рефлексивних умінь майбутніх учителів як умова їх підготовки до творчої самореалізації в професійній діяльності

Т. А. Авксентьєва, А. П. Лісниченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Corresponding authors. Email: tamavk@ukr.net, alla_lisnychenko@ukr.net

Paper received 28.04.17; Accepted for publication 05.05.17.

Анотація. У статті обгрутовується тісний зв'язок між рефлексією та саморозвитком і самореалізацією особистості, акцентується значущість двохвекторної спрямованості рефлексії на об'єкт і діяльність як визначальної у формуванні суб'єкта професійної діяльності; розкриваються складові елементи рефлексивного уміння; описується рефлексивне заняття з мікрівикладання та метод запитань як ефективних засобів формування рефлексивних умінь майбутніх учителів.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна позиція, творча самореалізація, професійна діяльність, мікрівикладання.

Вступ. Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується формуванням нової парадигми, в основі якої лежить ідея розвитку особистості та підготовки її до творчої самореалізації в професійній діяльності. Науково підтверджено, що здатність учителя до самореалізації уможливить творчий розвиток як його, так і учнів, і суспільства в цілому. Актуальність зазначеної проблеми спрямовує дослідницьку активність вчених на пошук адекватних шляхів і засобів та смислу всього, що відбувається навколо, тобто уміння рефлексувати. Необхідно відмітити, що особлива увага дослідниками приділяється рефлексії як одному із стрижневих механізмів діяльності й спілкування. В значній мірі це також пояснюється переорієнтацією змісту вищої освіти з інформаційного на смислопошукове навчання. Характерною ознакою останньої виступає ставлення майбутніх фахівців до дійсності, яку вони вивчають, усвідомлення її цінності, пошук причин дій, які в ній відбуваються.

Короткий огляд публікацій. Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виявити, що рефлексія як предмет дослідження до недавнього часу залишалась пріоритетом психологічної науки. В руслі гуманізації освіти, ставленні до кожного студента як до унікальної індивідуальності з неповторним суб'єктним досвідом непересічне значення мають дослідження особистісного аспекту рефлексії, що розглядають рефлексію як переосмислення, механізм диференціації в кожній особистості різних підструктур ("я" – фізичне тіло, "я" – біологічний організм, "я" – соціальна істота, "я" – суб'єкт творчості та інші), а також інтеграції "я" в особливу цілісність (І.Семенов, С.Степанов, А.Холмогорова та ін.).

Важливою ознакою наукового сьогодення є розгляд проблеми рефлексії на педагогічному рівні (І.Зязюн, В.Сластьонін, А.Хуторський, А.Коржуєв, В.Попов, Е.Рязанова, С.Кашлев), визначення її як особистісної якості та віднесення її до складових педагогічного професіоналізму.

Непересічне значення для нашого дослідження мають роботи, в яких рефлексія розглядається в призмі самореалізації особистості: 1) як один із етапів у становленні й розвитку самореалізації, що передбачає усвідомлення людиною своєї сутності, своїх потенційних можливостей, прав та обов'язків, мотивів виповнення себе (В.Демиденко); 2) як один із компонентів структури діяльності особистості, спрямований на самореалізацію, який включає самосвідомість, "образ

Я" і здатність до самовизначення (суб'єкт, яким він є насправді; суб'єкт, яким він бачить себе самого; суб'єкт, яким він бачиться іншими) (А.Ковальова); 3) як складова когнітивного блоку процесу самоорганізації особистості, що передбачає самоспостереження, самопізнання, самоусвідомлення і забезпечує самореалізацію особистості (Г.Нестеренко).

Аналіз даних робіт виявив, що хоча рефлексії і надається дослідниками чільне місце в процесі самореалізації особистості, проте вона не розглядається в якості педагогічної умови даного процесу; вектор її спрямованості обмежується особистісним Я, внутрішніми потенціями людини; не достатньо розробленими є методи організації рефлексивної діяльності.

Мета. У зв'язку з цим цілями нашої статті ми ставимо: 1) теоретично обгрунтувати доцільність формування рефлексивних умінь майбутніх учителів як однієї з умов їх підготовки до творчої самореалізації в професійній діяльності; 2) описати рефлексивне заняття з мікрівикладання й метод професійно орієнтованих запитань до себе як ефективних способів формування рефлексивних умінь студентів.

Матеріали і методи. В загальному вигляді проблема рефлексії є перш за все проблема визначення способу життя. С.Рубінштейн виділяє два основних способи існування людини. Перший з них – це життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина. Тут вона знаходиться всередині самого життя; будь-яке ставлення – це ставлення до окремих явищ життя, а не до життя в цілому. Другий спосіб існування пов'язаний з виходом людини з повного занурення в безпосередній процес життя і зайняттям позиції поза неї та над нею.

Інтерпретуючи роздуми автора в призмі рефлексивності, В.Слободчиков пов'язує перший спосіб життя із зовнішньою рефлексією, яка формує феноменальний рівень свідомості, заповнений продуктами колективної свідомості, що усвідомлюються як зміст власного "я". В другому способі життя, на думку дослідника, проявляється внутрішня рефлексія, з появою якої пов'язано ціннісне осмислення життя [6,с.200]. Саме така рефлексія є причинним чинником саморозвитку людини, її самовдосконалення як професіонала.

Рефлексія характеризується своєю багатовекторністю. Дана особливість визначається різноманітністю змістів, що виступають в якості предметів, на які спрямована рефлексія. С.Степанов розрізняє чотири групи таких предметів: а) знання про рольову струк-

туру й позиційну організацію колективної взаємодії; б) уявлення про внутрішній світ іншої людини й причини її вчинків; в) свої вчинки й образи власного “я” як індивідуальності; г) знання про об’єкт і способи дій з ним [7, с.28].

Всі перераховані напрямки мають місце в педагогічній діяльності. Так, вибудовуючи свою взаємодію з учнями, вчитель оцінює себе та учнів як учасників цієї взаємодії, учасників діалогу, створює умови для міжсуб’єктних відносин в педагогічному процесі. Педагог намагається подумки відобразити позицію учня, його базу знань, можливі проблеми в засвоєнні нового матеріалу. Плануючи навчальну діяльність, вчитель оцінює свої можливості, знання, творчі здібності, зіставляє їх з необхідними знаннями та можливостями для досягнення певних цілей педагогічної діяльності й, у випадку невідповідності меж перших з останніми, прогнозує необхідні самозміни чи заходи з самоосвіти, саморозвитку. В обов’язковій мірі педагог рефлексує знання про об’єкт навчальної діяльності, який являє собою матеріал з певного предмету, знання про світ. Отже, педагогічна діяльність має рефлексивний характер. Проте, як правило, не всі напрямки рефлексії у вчителя розвинені в однаковій мірі.

Не применшуючи значення жодного з предметів рефлексивної діяльності, вирішальну роль в становленні й розвитку професійної свідомості майбутнього вчителя Є. Ісаєв надає двовекторній спрямованості рефлексії педагога: по-перше, на об’єкти своєї діяльності та, по-друге, на саму діяльність, на себе діючого, свої операції, свої засоби, цілі й завдання [2, с.59]. Автор зауважує, що превалювання у вчителя рефлексії “об’єктної причинності” не буде націлювати суб’єкта на аналіз власної діяльності. Лише у випадку рефлексії другого типу педагогічна діяльність може стати предметом перетворення і розвитку, що забезпечить ефективне розв’язання проблемних ситуацій в педагогічному процесі та саморозвиток, самовдосконалення вчителя.

Оскільки саморозвиток є внутрішнім процесом, то логічно вважати саме рефлексію, як “джерело внутрішнього досвіду” [8, с.126], тим інструментом, який забезпечить оцінку результативності, продуктивності саморозвитку суб’єкта та його необхідну корекцію. Ми погоджуємося з С.Кашлевим, що педагогічна рефлексія – “це процес і результат фіксації суб’єктами (учасниками педагогічного процесу) стану свого розвитку, саморозвитку й причин цього стану” [3, с.96].

Беручи до уваги вищезазначене, а також той факт, що самореалізація трактується дослідниками як одна із стадій професійного розвитку та саморозвитку особистості вчителя (Л.Мігіна, М.Костенко), або отожднюється з процесом саморозвитку (Л.Левченко, Г.Нестеренко, В.Радул), вважаємо, що у нас є підстави розглядати формування рефлексивних умінь майбутніх учителів однією з провідних умов їх підготовки до творчої самореалізації в професійній діяльності. Окрім цього, розкриття вченими сутності творчої самореалізації як усвідомленого, цілеспрямованого процесу, який “охоплює весь шлях внутрішньої індивідуальної мети – від першої думки про неї до матеріального втілення” [1, с.58] вказує на обов’язковість відображення даного процесу в свідомості людини.

Самореалізація не є мимовільним, неусвідомленим актом втілення особистістю своїх творчих властивостей. Вона передбачає переосмислення своєї життєвої та професійної позиції, усвідомлення своїх можливостей, цілетворення, планування діяльності, критичну оцінку виконаного, тобто діяльності, пов’язаної з рефлексією.

Завдання викладачів ВНЗ полягає в тому, щоб сформувати у студентів рефлексивні навички й уміння, навчити їх критично ставитись до своїх здобутків та здобутків товаришів, створити умови, за яких майбутні фахівці могли б не лише подумки звернутись до своїх проблем в оволодінні навчальним матеріалом або творчих надбань, але й могли без остраху озвучити свої індивідуальні висновки, поділитися ними з педагогом. Це завдання є не із легких. Педагогіки відмічають, що при введенні елементів рефлексії в навчальний процес часто стають свідками того, що студенти не відчують потреби в усвідомленні свого розвитку, не бачать причин своїх результатів чи проблем, не можуть визначити, що саме відбувається в їх діяльності.

Низький рівень професійної свідомості та рефлексії у суб’єкта педагогічної діяльності зумовлює відчуження його від професійної діяльності, перетворення майбутнього вчителя на функціонера, діяльність якого залежатиме лише від зовнішніх чинників, впливів, обставин. Такий вчитель не здатний створити умови для розвитку дітей, не здатний на творчу самореалізацію в професійній діяльності.

Рефлексія пов’язана з оцінкою та цілетворенням, але, на переконання А.Хуторського, не може бути зведена до цих процесів [8, с.126]. Рефлексія є усвідомленням здійсненої діяльності чи діяльності, яка здійснюється на даний час, її типів, способів тощо. Вона охоплює такі види діяльності, як: зіставлення умов та цілей, цілей та результатів, виявлення засобів та способів перетворення об’єкта в конкретній ситуації, визначення (достатньо чи недостатньо) їх для досягнення цілей, розробку крокової стратегії, облік та обробку зворотної інформації. Таким чином, з оцінкою рефлексія пов’язана як спосіб зіставлення цілей та отриманих результатів, з цілетворенням – як усвідомлення способів досягнення цілей, їх перевизначення в процесі діяльності. Отже, рефлексія, оцінка діяльності та цілетворення являють собою тісно взаємопов’язані процеси, проте функції їх дещо відрізняються.

Серед найголовніших функцій, властивих рефлексії в педагогічній діяльності, ми виділяємо такі:

- інформаційно-діагностична – свідчить про рівень розвитку суб’єкта педагогічного процесу, про результативність його самореалізації;
- виховна – формує самосвідомість суб’єкта;
- смислотворча – обумовлює формування в свідомості майбутнього вчителя смислу його професійної діяльності, сприяє усвідомленню своєї індивідуальності, допомагає сформувати продуктивно-творчу суб’єктну позицію;
- емпатійна – сприяє розумінню позицій учасників педагогічного процесу.

Враховуючи специфіку навчальних предметів, А. Коржуєв, В. Попов і О. Рязанова визначили загальне

уміння рефлексувати і представили його у вигляді сукупності окремих елементів: уміння контролювати свої дії, зокрема розумові, відслідковувати логіку розгортання своєї думки (судження); уміння бачити у відомому невідоме, в очевидному незвичне, тобто бачити суперечність, яка є причиною руху думки; здійснювати діалектичний підхід до аналізу ситуацій, вставати на позиції різних "спостерігачів", перетворювати пояснення спостерігача або явища, яке аналізується, в залежності від мети й умов; використовувати теоретичні методи пізнання з метою аналізу знання, його структури та змісту [4, с.19].

Результати і їх обговорення. Сформувані в студентів означені уміння була метою нашого експерименту. Організація рефлексивної діяльності в навчальному процесі ВНЗ в межах формуального етапу нашого дослідження передбачала двохетапну роботу. На першому етапі студенти знайомились з алгоритмом рефлексивної діяльності, вчилися аналізувати свою діяльність та діяльність інших суб'єктів навчальної діяльності, зіставляти цілі та отримані результати, виокремлювати проблеми та знаходити шляхи їх розв'язання на рефлексивних заняттях з мікрОВикладанням. Рефлексивні заняття такого типу дають можливість майбутньому вчителю випробувати та осмислити себе у професійній ролі в університетському навчальному процесі. На відміну від педагогічної практики, тут студент освоює цю роль у психологічно безпечній для себе, але, разом із цим, професійно реальній ситуації. Майбутній вчитель має можливість отримати зворотній зв'язок про свою діяльність від "учнів" "тут і зараз". Знання про себе, на основі аналізу іншими своєї професійної діяльності, розвиває у нього здатність до децентрації як механізму виходу в рефлексивну позицію. Виконання ролі учня теж дає йому важливий досвід. Сприйняття навчальної ситуації одночасно з точки зору учня та вчителя дозволяє отримати більш рельєфне уявлення про професійну діяльність: від розробки уроку до її результатів як прогнозованих, так і реально досягнутих. МікрОВикладання допомагає майбутньому фахівцеві розкрити свої творчі можливості, оцінити свою професійну готовність та скласти план професійного розвитку.

Другий етап формування рефлексивних умінь студентів відбувався під час педагогічної практики в школі. В залежності від типу рефлексії (поточної чи підсумкової) ми пропонували студентам різні питання для того, щоб вони зрозуміли необхідний алгоритм рефлексії виконаної діяльності, діяльності, що виконується чи планується. Так, під час педагогічної практики студентам рекомендувалось в процесі планування уроку відповісти на такі питання: а) які поняття, способи дій, правила розглядаються на даному уроці?; б) що я сам про них знаю?; в) яке місце даний урок

займає серед інших уроків?; г) на які знання та уміння учнів потрібно опиратися?; д) які труднощі можуть виникнути в учнів?; е) які помилки вони можуть допустити; є) як краще перед ними поставити навчальне завдання?; ж) які етапи розв'язання передбачає дане завдання?; з) які методи, прийоми, засоби та форми навчання можна використати для його розв'язання?; и) як ефективніше використати зміст даного уроку для розвитку учнів?; і) як побудувати урок, щоб особистісно зацікавити учнів і забезпечити творчу самореалізацію учнів на уроці? Відповіді на поставлені запитання зумовлять активізацію студентами спеціальних, психолого-педагогічних та методичних знань, рефлексію можливих способів діяльності, оцінку їх ефективності щодо поставленої мети, врахування інтересів учнів. Це забезпечить продуктивність уроку. До підсумкової рефлексії вчителем результатів уроку ми включаємо такі найважливіші пункти: а) які із намічених цілей було досягнуто?; б) чи виникла необхідність під час уроку в зміні цілей (однієї із цілей), з чим це було пов'язано?; в) наскільки було легко учням виконувати завдання (оволодіти новою інформацією)?; г) які виникли проблеми в процесі уроку?; д) що їх зумовило?; е) наскільки ефективними були обрані способи, методи, засоби діяльності?; є) чи не виникла необхідність в їх корекції?; ж) які результати даного уроку потрібно врахувати при плануванні наступного уроку? Рефлексивна діяльність подібного типу не допускає відчуження, формального ставлення вчителя до професійної діяльності, є запорукою його саморозвитку та творчої самореалізації.

Висновки. Підводячи підсумок зазначеного, вважаємо за необхідне акцентувати наступне:

1) формування рефлексивних умінь майбутніх учителів є однією з умов їх професійного розвитку та саморозвитку, а отже, і їх творчої самореалізації як одного з етапів цього процесу;

2) рефлексивні заняття з мікрОВикладання та застосування методу професійно орієнтованих запитань до самого себе про способи, цілі, засоби діяльності та про себе в діяльності, свої почуття, фіксування студентами стану свого професійного розвитку є ефективними способами формування рефлексивних умінь майбутніх учителів і підготовки їх до творчої самореалізації в професійній діяльності.

Потрібно відзначити, що, з огляду на складність процесу самореалізації, організація рефлексивної діяльності студентів у навчально-виховному процесі не може забезпечити всі аспекти підготовки майбутніх учителів до творчої самореалізації в професійній діяльності. Тому ми бачимо необхідність у подальшому дослідженні педагогічних умов, які уможливають ефективність даного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дуткевич Т.В. Психологія творчості: Навч. посібник для студентів ВНЗ психолого-педагогічних спеціальностей. – Кам'янець-Подільський: агентство "Медобори", 2003. – 134 с.
2. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С.57-65.
3. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике: учеб. пособие. – Мн.: Высш.шк., 2004. – 176с.
4. Коржув А.В. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования // Педагогика. – 2002. – №1. – С.18-22.
5. Краевский В.В. Методологическая рефлексия // Советская педагогика. –1989. –№2. – С. 72-79.

6. Слободчиков В.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности: Учеб. пособие для вузов. – М.: «Школа-пресс», 1995. – 384с.
7. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций. – М : Наука, 2000. – 174с.
8. Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: пособие для учителя. – М.: Изд.-во Владос-Пресс, 2005. – 384с.

REFERENCES

1. Dutkevych T.V. Psychology of creativity: the educational aid for university students of psychological and pedagogical specialties. – Kamians-Podilskiy: agency “Medobory”, 2003. – 134 p.
2. Isayev E.I. Pre-service teacher consciousness development // Psychological questions. – 2000. – №3. – P. 57-65.
3. Kashlyev S.S. Interactive methods of teaching Pedagogy: teaching aid. – Mn.: Vyssh. Shk., 2004. –176 p.
4. Korzhuyev A.V. reflection and critical thinking in the context of higher education tasks // Pedagogy. – 2002. – №1. – P.18-22.
5. Krayevskiy V.V. Methodological reflection // Sovetskaya Pedagogy. – 1989. – №2. – P. 72-79.
6. Slobodchikov V.I. psychology of a human being. The introduction to subject Psychology: teaching aid for universities. – М.: “Shkola-press”, 1995. – 384 p.
7. Stepanov S.Y. The reflective practice of a human and organizations creative development. – М.: Nauka. – 2000. – 174 p.
8. Khutorskoy A.V. Methodology of person-centered teaching. How to teach everyone in a different way? – М.: publishing agency Vlados-press, 2005. – 384 p.

Pre-service teachers’ reflective skills formation as the condition of their preparation for creative self-realization in professional activity

T. A. Avksentyeva, A. P. Lisnychenko

Abstract. The article deals with the problem of pre-service teachers’ reflective skills formation; the close connection between reflection, self-development and self-realization of a person is substantiated; the importance of reflection focusing on the object and activity is emphasized as a significant factor in active professional formation; the integral elements of a reflective skill are revealed; a reflective lesson in micro-teaching and the method of professional questions are described as effective means of reflective skills of pre-service teachers formation.

Keywords: reflection, a reflective position, creative self-realization,, a professional activity, micro-teaching.

Формирование рефлексивных умений будущих учителей как условие их подготовки к творческой самореализации в профессиональной деятельности

T. A. Авксентьева, А. П. Лесниченко

Аннотация. В статье обосновывается тесная связь между рефлексией, саморазвитием и самореализацией личности, акцентируется значение двохвекторного направления рефлексии на объект и деятельность как решающего у формировании субъекта профессиональной деятельности; раскрываются составляющие элементы рефлексивного умения; описывается рефлексивное занятие по микрообучению и метод профессиональных вопросов как эффективные способы формирования рефлексивных умений будущих учителей.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная позиция, творческая самореализация, профессиональная деятельность, микрообучение.